

1

MARTIN BÚTORASPRÁVA O ZRODE CIVILIZÁCIE
V LÁGRI*Slovenské listy, december 1994*

Juraj Špitzer sa narodil v rovnakom roku ako taliansky spisovateľ Primo Levi, autor pôsobivých reflexií z Osvienčimu Potopení a zachránení, či ako matka americkej novinárky československého židovského pôvodu Heleny Epsteinovej, autorky majstrovsky napísanej knihy Deti holokaustu; obe práce vyšli teraz aj u nás doma, v češtine.

Špitzerovo svedectvo pod názvom Nechcel som byť žid tiež vyšlo u nás doma, lenže v slovenčine; do toho slova doma patrí aj to, že ho vydalo menšinové maďarské vydavateľstvo Kalligram v Bratislave (v redakcii László Szigetiho), za podpory štátnej nadácie Pro Slovakia a Oddelenia židovskej kultúry Slovenského národného múzea.

Správa o Novákoch odpočívala vyše dvoch desaťročí, nedostala sa ani len do okruhu čitateľov „druhej kultúry“, nehovoriac o širšej verejnosti. Ak dnes na Slovensku zaznamenávame slabšie tempo hodnotových premien smerom k demokracii, opakované vlny populizmu, autoritárstva, nacionalizmu, ak pretrváva určitá schizma pospolitosti, ktorej sa nedarí utvárať sociálny tmel zahŕňajúci základné demokratické princípy, je to možno aj preto, že sme sa v uplynulom dvadsaťročí vyhli slobodným diskusiám o svojej minulosti. To, pravdaže, za nás nemohol a nechcel vykonať režim, ktorý naopak robil všetko, aby takéto reflexie potlačoval; nezbavuje to však zodpovednosti intelektuálnu obec, ktorej sa dnes všetky tabuizované témy vracajú ako bumerang.

Knížka dnes 75-ročného jubilanta Juraja Špitзера, muža mnohých remesiel (publicista, spisovateľ, vedec, literárny kritik, scenárista) a niekoľkých životných dráh (od účastníka Povstania až po výraznú ponovembrovú osobnosť, od komunistu-nadšenca povojnového budovania až po reformného šéfredaktora *Kultúrneho života* v šesťdesiatych rokoch), je fascinujúcim príspevkom do takejto diskusie. Hoci sa autor vydáva iba za sprostredkovateľa faktov, udalostí a príbehov

spojených s osudom židov v Slovenskom štáte vôbec a s pracovným židovským táborm v Novákoch zvlášť, darí sa mu pretlmočiť posolstvo univerzálneho humanizmu v každodennosti, ktorá nás ohromuje a desí, ale aj rozosmeje.

Na jednom mieste textu sa autor rozhorčuje: „Všetky štatistické údaje a harmonogramy bádateľov, historikov a sociológov, ktoré mi chcú vysvetliť, prečo som sa dostal na priestranstvo barakového tábora v Novákoch, prečo sa udalosti vyvíjali tak a nie tak, môžu mi byť ukradnuté! Aj všetky výhovorky deportátorov na národ.“ No ako kritický intelektuál sám výklad podáva: národ síce deportácie nevymyslel, nevymysleli ich ani gardisti, ba ani ľudácka vláda, „ale mechanizmus, ktorý nás strhol do svojho súkolia, predpokladal aktívnu účasť všetkých zainteresovaných a ľahostajnú neúčasť ostatných... Poslušnosť židov odchádzajúcich mlčanlivo do transportov možno odsúdiť iba vtedy, ak sa odmyslí ľahostajnosť okolia. Boli ľudia, ktorí hovorili: Dávajú sa odvieť ako ovce na jatku. Potom sa rýchlo poobzerali, či ich niekto nepočul, aby sa ich slová, nedajbože, nepovažovali za výzvu k vzburе.“

Špitzer poukazuje na paradoxy asimilácie židov: „Ako sa robí asimilácia? Tváriť sa, že nie som žid, keď mi to neustále dávajú najavo, že nepočujem ako sa nadáva na židov?“ Jeden z väzňov tábora, účastník nekonečných rozhovorov medzi židmi pobožnými i neveriacimi, vzdelanými i jednoduchými, mestskými i dedinskými, bez rozdielu kandidátmi osudu, aký im predurčil gardistický leták, hlásajúci, že „žid nie je výtvor boží, ale diabolský, a preto žid nie je človek, len ako človek vyzera“, o úskaliach asimilácie povedal: „Boli ste skromný, povedali, že sa izolujete. Chceli ste sa uplatniť, povedali, že ste dotieravý. Chodili ste oblečený podľa módy, povedali: Nakradol. Chodili ste jednoducho odetý, povedali: Predstiera, skrýva tisíce. Ak ste hľadali priateľov medzi židmi, povedali: Izolujú sa od nás. Ak ste šli medzi nich, odstrčili vás urážkou, keď ste to najmenej čakali. Bola to márnosť nad márnosť chcieť sa asimilovať, vyrovnáť a splynúť. Platí trpké poznanie filozofa: ak chcem spolunažívať s ostatnými, musím znášať nespravodlivosť. Inej možnosti niet.“

Jadro knihy však tvoria samotné Nováky, pokus o akési „humánnejšie riešenie židovskej otázky na Slovensku“ po zastavení transportov v roku 1942. Stála za ním pragmatická úvaha: pre štát je účelnejšie a užitočnejšie nechať židov pracovať na Slovensku ako ich vyviezť - nebudú nikomu na

očiach, budú izolovaní a dobre strážený a ešte sa na nich zarobí. Akokoľvek scestne znie takéto novodobé otroctvo, akokoľvek mrazivý je už svojou povahou ohníček takejto nádeje, v danej situácii vyvolal horúčkovitú aktivitu. Pracovný tábor sa tisíc sedemsto ľuďom stal vynúteným domovom, pre ktorý vydali všetky svoje schopnosti a svoju vynaliezavosť. Za necelý rok, dokladá Špitzer, sa tam vybudovali výrobné prevádzky: stolárstvo, čalúnnictvo, tokárstvo, šitie konfekcie, kotláreň, výroba kobercov, šitie uniforiem pre železničiarov a poštových zamestnancov, spracovanie vlny, čipkárstvo, klobučníctvo, jemná mechanika; vznikla projektová kancelária i skromné poľnohospodárstvo. Výstavba zachvátila všetkých ako horúčka, nádej pomáhala prekonať skepsu a strach. Vznikol divadelný krúžok, kde hrali Čapka, Rázusa a Nestroya, založil sa orchester, zriadila sa knižnica, v tábore bola škola, ktorá vydávala ručne písaný časopis.

Nedajme sa však ani na chvíľu pomýliť: nakoniec „väčšinu žiakov aj učiteľov zabil“. No aj tak „výstavba tábora vyčarená doslova z ničoho bola zázrakom. Nebol to iba strach o život, ktorý bol prirodzenou hybnou silou týchto ľudí s neistou budúcnosťou... V krátkom čase došlo k zjednoteniu záujmov, do úzadia ustúpili spoločenské a náboženské rozdiely, vyhranenejšie než medzi nežidmi. Ľudí za pichľavým drôtom zachvátila gründerká horúčka, v ktorej nebol iba strach, ale aj zvláštny vzdor prekonať seba samého... Keď nás prinútili byť vyhostenými dokážeme, čo sme schopní vykonať a vytvoriť. Zobudilo sa čosi, čo najrozmanitejším spoločenským umožnilo prežiť, odolať a sformovať sa v národ.“

Špitzer majstrovsky vykresľuje, ako sa v lágri znovuzrodila civilizácia: „Spočiatku rovnaké dni začali sa rozlišovať na pracovné a sviatočné. V také dni sa obyvatelia tábora obliekli do najlepšieho čo ešte mali, vyčistili si pracovný odev. Rodiny sa začali navštevovať, nadväzovali známosti a priateľstvá, ponúkali sa kávou z melasy... Keď bol sviatok, rodiny sedeli okolo svojich debien, na ktoré položili biele obrusy alebo papier a zapálili sviečky... Do ticha ako bzukot včiel bolo počuť modlenie: Aké sú krásne tvoje stánky Izrael.“ Lágery, pravdaže, ostávali lágrom - s gardistami či žandármi, s ustavičnou hrozbou deportácií, ktoré odchádzali aj z tejto „predsiene smrti“, ktorej dočasným obyvateľom už väčšinu príbuzenstva vyvražďili, vrátane autorových rodičov, vrátane jeho strýkov s deťmi, s ktorými sa v tábore lúčil.

Špitzerova kniha však nie je iba správa z predpekia, kde paradoxne na chvíľu akoby platilo na-

cistické heslo o práci, ktorá oslobodzuje. Je to aj správa o skutočnom oslobodení, unikátne svedectvo zrodu nemenej unikátnej spoločnosti - židovského odboja: z tábora narukovalo do zbrane tristo ľudí. Nezhromažďovali zbrane iba preto, aby si zachraňovali život; chceli bojovať v nádeji, že si „vybojujú vlasť: Jedni mysleli na vysnívanú vlasť praotcov, iní na tú, ktorú sme považovali za prirodzený domov, v ktorom sme sa narodili, ku ktorému nás priviazal život, hoci ubolený.“ Nie každému sa to podarilo: bolo skľučujúce zistiť, že ani „na slobodnom území porážka fašizmu nemusí znamenať porážku antisemitizmu“. Desiatky ďalších sa nedožili ani tohto poznania, pretože zahynuli v bojoch. Verný civilizácii, ktorú pomáhal stvoriť uprostred neľudskosti, autor si v knižke opakuje ich mená ako verše zo smutného žalmu.

Leviho práce patria k štandardným študijným textom v mnohých kurzoch o holokauste, ktoré sa v posledných desiatich rokoch začali vyučovať na amerických univerzitách. Epsteinovej knižka bola zaradená do amerických školských osnov pre výuku multikulturalizmu. Špitzerovo magické mnohovrstevné posolstvo o židovskej, slovenskej i všeľudskej skúsenosti si, dúfajme, nájde cestu k čitateľovi aj vtedy, keď sa nedostane ihneď medzi povinnú literatúru. Hoci ani to by nezaškodilo.

2

ENDRE B. BOJTÁR

O JURAJOVI ŠPITZEROVI

Élet és irodalom, január 1995, Budapešť

Priznám sa, ešte pred niekoľkými dňami som Juraja Špitzeru nepoznal. Ani teraz ho naozaj nepoznám, prečítal som si od neho len túto jednu knihu, ale čo-to už o ňom tuším.

Na zadnej strane obálky vydavateľ píše, že Juraj Špitzer bol „jedným z mála slovenských intelektuálov, ktorí si trúfli pozrieť priamo na zodpovednosť Slovenského štátu za holokaust“. Z toho, pravda, vyplýva, že Špitzer je odvážny človek v bežnom slova zmysle, a určite je to tak. Čudoval by som sa - hoci to nemám podložené faktmi, keby niektorým dnešným Špitzerovým slovenským čitateľom nenapadlo predovšetkým to, či „práve tento musel prežiť roky 1942-1944“. Špitzer totiž na prahu vzniku samostatného Slovenského štátu pchá pod nos širokej verej-

nosti, že podľa dostupných údajov predchádzajúci samostatný Slovenský štát, na ktorý sa mnohí dnešní bojovníci za nezávislosť tak radi odvolávajú, v rokoch 1942-1944 deportoval či vyhubil 57 752 plus 11 506, teda spolu 69 258 židov. Z celkového počtu 88 907. Okrem toho zverejňuje Špitzer presnú chronológiu vyhladenia slovenských židov, cituje titulky z vtedajšej tlače (Zabezpečili sme nadradenosť slovenskej rasy nad židovskou. Už nikdy sa nijaký žid nebude prižívať na tele slovenského ľudu) a dokumenty - hlásenie istého úradníka Pongráca ministerstvu dopravy o záležitostiach DA, teda transportov David. Myslím si však, že Juraj Špitzer nie je odvážny len preto.

„O príčinách antisemitizmu som preštudoval vari celú knižnicu,“ píše Špitzer v úvode jednej eseje. A načo mu to bolo? Vyžíval sa v tom? - spýta sa človek automaticky. Nemal azda lepšiu robotu? Predstavujem si, ako bratislavský žid Juraj Špitzer, ktorý prežil tábor v Novákoch a Slovenské národné povstanie, potom zastával funkciu šéfredaktora Kultúrneho života, zháňa v československej duchovnej izolácii knihy Hannah Arendt, Karla Jaspersa a Bertranda Russela, ako v hrubých črtách porovná ju so stredo- a európskou kultúrou a porovná ju so stredo- a európskymi kritériami politickej korektnosti, ako číta slovenskú antisemitskú tlač z roku 1940, či ako debatuje s židobijcom Alexandrom Machom, vtedajším ministrom vnútra Tukovej vlády. Komu to poslúži? Komu to treba? Otvárať rany, nachádzať nepríjemné pravdy, prežívať svoj každodenný život v spoločnosti mŕtvych? Prečo nešiel Špitzer radšej do kina alebo do lunaparku, prečo sa nevybral do takzvaných slnečnejších krajov európskeho ducha?

Len tak. A just.

Špitzer vo svojich záveroch nepozná zlútovanie. Podľa neho človek nemôže byť antisemita len tak trochu, antisemitizmus neprislúcha výlučne len drúkom alebo ideologickým naháňačom, teda lumpeninteligencií, ale je to temný tieň, ktorý sprevádza celé dejiny kresťanskej civilizácie. Keď svätý Augustín napísal svoj duchaplný *Tractatus Adversus Judaeos*, v ktorom určil židovskému národu miesto mimo rámca kresťanskej spoločnosti, potom bol aj svätý Augustín určite... A tak ďalej. A z určitého hľadiska niet rozdielu medzi antisemitom a antisemitom: „Zločin sa nezačal na rampe, kde na uplatnenie rozličných spôsobov vraždenia selektovali obeť. Zločin sa začína tam

a vtedy, keď istú skupinu ľudí alebo nejakú komunitu vyhlásia za bezprávnú, keď ju zákonom postavia mimo zákon. Potom je už len otázkou času, kedy ju zlikvidujú!... Politická zodpovednosť a občiansky postoj by sa určite nemali stotožňovať so zločinmi a zverstvami proti ľudskosti. Takéto stotožnenie by pred zákonom, ak takýto zákon existuje, mohlo zotrieť alebo zahmlieť rozličnú mieru zodpovednosti - hoci menovateľ je spoločný... Hovorí o mravnom aspekte veci, nie o zadosťučinení spravodlivosti.“

Toto sú nepríjemné pravdy. Samozrejme, nepríjemné by mali byť predovšetkým tým, ktorí sa nimi cítia dotknutí, alebo ktorí sa previnili rečami. Nepríjemné sú však nielen tým, lepšie povedané, týmto vo všeobecnosti vôbec nie sú nepríjemné, veď antisemita zvyčajne harmonicky spolunažíva s vlastným antisemitizmom. Nepríjemné sú skôr židom, alebo tým, čo sú trochu židia. Pretože aj oni musia spolunažívať s antisemitizmom, s tým antisemitizmom, a najmä tým, ktorý by inak, sám od seba, židom neublížil, ale pozná ich plemeno a hovorí také veci, ako tamten je síce žid, ale poriadny, že to, čo chcel Hitler, je volovina, veď spoločnosť židov potrebuje, lebo sa vyznajú v peniazoch. Alebo také veci, že židovskí spisovatelia vrástli do slovenskej (maďarskej) literatúry. Alebo, že toto sú výtvary samotných židov. Na absurdnosť výroku „je to žid, ale poriadny“ sa vynašiel absurdný psychologický know-how „je to antisemita, ale poriadny“, ktorý má brániť bezbranných a pomáhať im znášať každodenné ponižovanie. Toto Špitzer kategoricky odmieta. Na jednej strane. Na druhej strane však ten istý Špitzer vo svojej eseji *Nátlak a ochota* oslobodzuje vtedajšiu slovenskú vládu z obžaloby z genocídy, teda vopred naplánovaného masového vraždenia ľudí, a hodnoverne vysvetľuje, že antisemitizmus stredo- a európskych národov nie je totožný s antisemitizmom nacistov, a preto - opäť - z určitého hľadiska nemôže byť rovnako posudzovaný. A napokon ten istý Špitzer je nielen ochotný zhovárať sa s Alexandrom Machom, ale citujem, počas týchto rozhovorov sa s ním do istej miery aj ľudsky zblížil.

Juraja Špitza si predstavujem ako múdreho starého žida, ktorý videl takmer všetko, čo bolo treba vidieť v strednej Európe za uplynulých šesťdesiat rokov, prečítal všetko, čo stálo za to a nemá lepšiu robotu než rozprávať.

Z maďarského originálu preložila **Eva Piovarcsyová**

3

ALMA MÜNZOVÁ

Písané pre K&K, december 1998

Keby historické procesy prebiehali rýchlosťou dávných dôb, a nie v akcelerácii nášho technického veku, nemuseli by sme sa natoľko subjektívne zamýšľať nad sebou a svojimi zástojmi v premenlivom toku času, stáli by sme v ňom v generičnej nehybnosti, v nemenných, totiž v nebadateľne sa meniacich vzťahoch a pomeroch a pri prvom, do banky vloženom peniazi by sme si dôverčivo vyrátali, akú výšku dosiahne vklad, keď ho raz zdedia vnuci. Túto predstavu rozviedol vo svojej autobiografii Včerajší svet rakúsky spisovateľ Stefan Zweig hovoriac o stratenom pocite istoty a bezpečia.

Do sveta v historicky vulkanickom pásme strednej Európy sa tesne po prvej svetovej vojne, ktorá „včerajší svet“ nenávratne rozvrátila, narodil Juraj Špitzer. Keď začal poznávať svet okolo seba, poznával v ňom okolitý svet jedného z tých, ktorých treba označiť, vylúčiť, zbaviť vlastníctva, domova a napokon aj života.

V úvode k svojej aj autobiografickej knihe Nechcel som byť žid napísal: „*Keby aj do môjho prostredia nebol prenikol fašizmus, asi by som sa bol stal vidieckym lekárom, teraz už na dôchodku, ktorý trávi nedeľné popoludnia v miestnom kasíne, v blízkych termálnych kúpeľoch alebo pri rieke s udicou v ruke. Bol by som žil lahodný život v lahodnom rodnom meste, ktoré sa mi vždy zdalo jedným z krásnych kútov historickej Európy s pohoriami hustých lesov, s romantickými zrúcaninami z pohnutých storočí... a najmä s dobromyseľnými mešťanmi, ktorých znášanlivosť a prívetivosť narušili tridsiate roky - nástup agresívneho nacionalizmu v celej Európe. Všetko sa odohralo inak. Moji príbuzní zahynuli neprirodenou smrťou kdesi v Poľsku. Ostal som v tejto krajine sám. Na konci tejto samoty je niekoľko úvah na rôzne námety - varianty toho istého: židovský osud.*“

Prežil jediný. Prežil s trpkým pocitom viny a sebaobviňovania za to, že prežil, aj za to, že tak ako mnohí z jeho generácie zoči-voči obludnosti hnedého moru hľadal útočisko a riešenie v marxizme a následne v jeho pozemskej utópii, vo vízii socializmu. Napriek relatívnej krátkosti individuálneho ľudského života musel zaregistrovať, ako sa víťazstvá - či už skutočné alebo domnelé - menia

časom na porážku, alebo niekedy aj naopak. Prijatá trpké, vždy nanovo spochybňované poučenie, že niet takého cieľa, ktorý by mohol svätit prostriedky a ktorý by sa nedobrymi prostriedkami nepokazil, ak už nebol od samého začiatku mylný a klamivý.

Za dvadsať rokov nedobrovoľného mlčania prečítal vari stovky kníh, popísal stovky hárkov papiera, aby sa vzoprel zabúdaniu, zachoval pamäť a jej memento odovzdal ďalej - aj svojou posmrtno vydanou knihou esejí Svitá, až keď je celkom tma. Lebo „pamäť sa nemôže rozplynúť: byť židom znamená trvalú konfrontáciu s konečným riešením ako realitou včerajška a možnosťou zajtrajška“. Vedel, že nič sa nedá natrvalo zamlčať, vytesniť, prehlusiť, iba - popripade - zmeniť na výstražný imperatív. Neodbytné a mučivo sa zaoberalo touto témou, lebo táto téma sa vytvrlo a často aj mučivo zaoberala ním. Pretrvávajúca aktuálnosť tzv. židovskej otázky ho presvedčila o nemožnosti asimilácie, splynutia s daným sociálnym prostredím bezo zvyšku a bez toho, aby znova a znova niekto nepovstal s novým variantom na starú tému. (Hoci aj len v podobe nedávno vysloveného upozornenia, že židovská komunita sa bude musieť vyrovnáť s faktom - známom údajne aj šéfovi nemeckej kontrašpionáže Canarisovi - že aj Hitlerovi kolovalo v žilách isté percento židovskej krvi. A čo s touto informáciou, relevantnou len pri uplatňovaní norimberských rasových zákonov? Vyrovnávať s ňou sa len ťažko možno, aj keby sa začalo skúmať, aké percento židovskej krvi malo podiel na fašistických atrocitách.)

Minulosť hrozivo prečnieva do prítomnosti, lebo „*neutešená psychická skúsenosť... sa stala súčasťou psychickej existencie... cesta z labyrintu predpokladá ochotu a rozhodnutie nepripustiť zopakovanie situácií, v ktorých môže dôjsť k pomäteniu mysli. Ochota by sa mohla zmeniť na čosi ako poplašné zariadenie reagujúce pohotovo na zlovestné signály vždy vtedy, ak sa myslenia začína zmocňovať davová psychóza, za ktorou sa dviha agresivita voči určitej, akejkolvek vrstve, spoločenstvu alebo národu...*“

Skeptický postoj je oprávnený nielen pri spomienke na masu uchvátené vodcom, ale aj pri pohľade na vždy pohotovú ochotu dať sa nejakým vodcom uchvátiť. Hocikedy a hocikde. Poznáme to všetci. Aj z nedávnej minulosti a bolo by nebezpečne naivné myslieť si, že budúcnosť sa nemôže hocikedy stať opäť hrozbou pre prítomnosť. Alebo že sa nejakým milostivým riadením osudu zrodí vodca imúnny voči zvodom vodcovstva.

O tom je Špitzerova kniha esejí, ktoréj titul dáva popri skepsi aj akú-takú nádej. Totiž, že svitne, ak svitne aj v hlavách, ak budeme vedieť preosievať svet rozumom, ak sa naučíme „žiť s vášňami a s rozumom“ (B. Pascal), lebo „treba rátať so skutočnosťou, že vo všetkých ľuďoch sú aj deštruktívne, teda asociálne tendencie, ktoré sú u mnohých také silné, že určujú ich správanie v spoločnosti“ (S. Freud).

Keď autor hovorí o masovej, štátom organizovanej priemyselnej likvidácii vopred vyhladnutej obeť v takej podobe, aká bola v doterajších dejinách nevidaná, hovorí aj o vnútorných dejinách ľudí, ktoré sú ozvenou minulých udalostí a otravujú prítomnosť svojou neodbytnosťou - ak sa vytesnia, zamlčia, zrelativizujú, ak sa na minulosť nepozrieme s odvahou prijať fakty a s ochotou hľadať uzmiernenie spravodlivo, bez pomsty.

Opakovanie minulých hrôz vôbec nie je vylúčené len preto, že sú nepredstaviteľné, aj keď sa možnosti reprízy javia dnes len ako okrajové javy. Napríklad nevraživosť a podozrievavosť ku všetkému neznámemu a úzkostlivé vyzdvihovanie vlastného, čiže xenofóbia so svojím nacionalistickým rubom, alebo aj naopak.

Historický paralelizmus obidvoch totalít nás neopravňuje k ich identifikácii a tým aj k relativizácii jednej existenciou druhej. Nič nás nemôže zbaviť povinnosti skúmať ich príčiny a dôsledky aj preto, aby si nijaký režim už nemohol dovoliť experimentovať s ľudskou spoločnosťou - ani v mene čohosi ušľachtilého. Povinnosť niesť ťarchu jednej skúsenosti nemôže uľahčiť ťarchu inej. A hoci zo skúsenosti vieme, že skúsenosť je neprenosná, treba dúfať a vždy nanovo sa pokúšať odovzdať ďalej poznanie z nej spolu s úsilím, brať aj slovo za slovo. Napríklad často skloňované, toľko vzývané slovo štát, ktoré sa opäť mení na „vyšší cieľ“*, ktorému treba všeličo podriaďiť. Alebo slovo tolerancia, ktoré je neraz len pláštikom ľahostajnosti alebo zbabelosti alebo aj neznalosti. A mnohé iné, ktoré dovedené do svojich dôsledkov môžu naše sny zmeniť zasa raz na nočnú moru.

*Problém štátu, hoci hojne pertraktovaný, zostane asi nadhlo témou emotívne nabitých diskusií. Pre niektorých je štát viac alebo (ako to zväčša býva) menej racionálnou formou organizácie spoločnosti a predstavuje službu občanovi. Nie naopak. Veľký a vznešený cieľ, ku ktorému smeruje svetový duch na svojej ceste dejinami a v pruskom štáte dosahuje svoj vrchol, z neho urobil nemecký filozof G. F. Hegel - s úspechom, ako vidieť podnes.

4

KAMILA ŠTULLEROVÁ

Písané pre K&K, 1999

Svedecká výpoveď nebýva spoľahlivá. Aj proti vôli svedka sa stane, že obraňuje alebo obviňuje, že niektoré fakty považuje za dôležité, iné zanedbáva podľa miery zaujatosti. Juraj Špitzer začína práve týmito slovami predslov svojej knihy *Nehcel som byť žid*. Nemýli sa. Svedectvo nie je spoľahlivé. Je to žáner nie príliš náročný na inšpiráciu, tá je daná splnením jediného predpokladu: prežiť dostatočne dramatický život a nosiť v sebe potrebu vypovedať o ňom. Znie to síce cynicky, ale Juraj Špitzer spĺňa túto podmienku priam exemplárne. Zastihli ho hádam tie najotrasnejšie hrôzy, ktoré mohli človeka nášho storočia stretnúť. Dnes už skoro heslovité pomenovania ako žltá hviezda, kufrík na železničnej stanici, transport, tábor, poníženie, vyvraždenie najbližších, upieranie práva existovať, atď. predstavovali pre Špitzera skúsenosť vlastného života. Nemožno nikomu vyčítať bytostnú túžbu zverejniť neprávosť vykonanú na ňom samom a na tisíckach ďalších nevinných ľudí. Nemožno kritizovať potrebu vypovedať.

Iný muž, žid, podobný osud - Arnošt Lustig. Nosil v sebe podobnú potrebu, nutkanie vypovedať. *Psát se dá jen o tom, co víte, co cítíte, čím žijete. Narodil jsem se do toho. Pořád mě to vzrušuje. Problém je zaprvé co s tím dělat*. Lustig odpovedal na túto otázku niekoľkými románmi, novelami a poviedkami, ktoré nemožno charakterizovať slovom slabším než vynikajúci. Špitzerova odpoveď má podobu správy, ktorú dvadsať rokov od vzniku jej rukopisu vydalo v Edícii Domino vydavateľstvo Kalligram. Kým Lustig zúročil svoj talent a úsilie na poli literatúry, fikcie, Špitzer sa rozhodol pre dielo žánrovo omnoho nejednoznačnejšie. Príbehovú líniu tvorí rozprávanie o židovskom mladíkovi, ktorý uteká pred gardistami, nakoniec sa predsa dostáva do nováčkeho tábora, zúčastní sa povstania a v závere robí to najúprimnejšie ľudské priznanie, bojí sa zomrieť. Autor v predslove deklaruje svoj zámer vykresliť postavy knihy tak, ako ich on poznal, aké sa mu naozaj javili. Napriek tomu nie je z textu zrejme, či postavy vystupujú ako reprezentanti určitého typu, alebo sú naozaj priradené k skutočným

osobám, ktoré autor, mladý muž, rozprávač strelol. Všetky totiž majú epizodický charakter, sú od čitateľa nesmierne ďaleko. Postava rozprávača sústreďuje celý dej na seba, no vzdialená ostáva aj ona. Odčiniť sa to snaží druhá línia knihy, ktorú tvoria esejistické vsuvky a pokus nadviazať na Jozefa Flavia a Liona Feuchtwangera. Špitzer tu uvažuje o otázkach, ktoré sa priamo odvíjajú z deja. Vyjadruje sa k (ne)existencii možnosti odporu voči útlaku, asimilácii ako ochrane pred antisemitizmom, (ne)univerzalite židovstva, k národu a postaveniu jednotlivca v ňom, k povahe antisemitizmu a fašizmu, k otázkam ľudskej (ne)dôstojnosti. Všetky sa môžu stať inšpiráciou na zaujímavé a aj v súčasnosti prepotrebné zamyslenia. Zamyslieť sa však musí čitateľ už sám, pretože autor, len čo načrtne nejakú zaujímavú tézu, vzbudí čitateľovo očakávanie, opúšťa ju a venuje sa niečomu inému. A práve toto je princíp charakteristický pre celú knihu. Očakávania čitateľa ostávajú do veľkej miery nenaplnené. Kniha s takým geniálnym a mnohoobsažným názvom sa napodiv ťažkopádne vlečie v priestore hrôzy holokaustu, lineárne sa presúva od jedného zla k druhému a zahľadná do vlastného príbehu končí bez toho, aby o sebe presvedčila.

Obavy sa potvrdili. Svedectvo je nespoľahlivé. No nie kvôli možným odklonom od toho, ako to naozaj bolo. Subjektívnosť výpovede už akosi patrí k tomuto typu písania a pravdu povediac predpokladá sa. Na svedectvo sa nedá spoľahnúť, pretože ono samo a spomienky, ktoré za ním stoja, nestačia k napísaniu dobrej knihy. Kniha, ktorá bude dialogická. Nie tým, že bude obsahovať úvodzovky a priamu reč. Tým, že nebude odpovedať predovšetkým autorovi samému, že nebude tlmočiť skúsenosť jednej generácie pre tú istú generáciu. My ostatní, ktorých počet sa bude každou novou generáciou zvyšovať, by sme knihu Juraja Špitza tiež nemali obísť. Ešte stále ostáva jedinečným počínom na slovenskej scéne. No v konkurencii dobrej literatúry napríklad už spomínaného Arnošta Lustiga a výborne editorsky spracovaných *oral histories* v knihe Petra Salnera budeme na to potrebovať veľkú dávku odhodlania.

5

JOZEF BŽOCH

Písané pre K&K, 1999

JOZEF BŽOCH A JURAJ ŠPITZER

Existujú knihy, pri ktorých mám neodbytný pocit, že ich nemožno čítať ako literatúru a teda ich ani tak hodnotiť. Používať literárnokritické kritériá pri týchto textoch mi pripadá akési nepatričné zoči-voči faktom, na ktorých sú postavené a ktoré sa vyrovnávajú aj tej najbujnejšej fantázii a predsa boli súčasťou konkrétnych ľudských životov. Mám na mysli špeciálnu literatúru: rozličné svedectvá, zápisky, memoáre, týkajúce sa vojny a najmä koncentrákov. Naposledy vo mne podobný pocit vyvolala kniha poľskej spisovateľky Hanny Krallovej *Dôkazy jestvovania*, kde autorka vyrozprávala osudy mnohých židovských rodín za holokaustu v Poľsku.

Z rodu takejto literatúry je aj kniha Juraja Špitza *Nechcel som byť žid*. Sám ju označil za správu, ktorá prináša informácie o reálnych faktoch a „používa vymoženosti a prostriedky beletrie, histórie, filozofie, psychológie a pod.“ Táto poznámka len vysvetľuje, že autor niektoré situácie reprodukoval v dialógoch a iných rozprávačských formách, niektoré javy analyzoval a komentoval metódami uvedených vedeckých disciplín, čo v nijakom prípade nenarušilo hodnotnosť správy.

Predmetom Špitzerovej knihy sú spomienky na slovenský „predkoncentrák“, zberný tábor pre židov v Novákoch, kde autor prežil dva a pol roka, od roku 1942 do vypuknutia SNP. Sú to zároveň dejiny tohto tábora, lebo Špitzer bol pri jeho zkladaní a podarilo sa mu v ňom ostať až do jeho postupného konca, ale aj dejiny ľudí, čo sa tu nedobrovoľne zišli. Na jednej strane všetko príšerné, pretože absolútne neľudské, nepredstaviteľné, nelogické, nezmyselné, lebo internovaní, ktorí tu trpia a zomierajú, sa vôbec ničím neprevínili, jedinou ich vinou je, že sa narodili ako židia. Bez ohľadu na vek, pohlavie, povolanie, zdravotný stav sa ocitli v tejto predsieni Osvienčimu, nevediac, kedy a koho gardisti naložia do transportu smrti. Na druhej strane stále ešte aká-taká nádej na záchranu, únik alebo útek (ako sa nakoniec ukázalo, aj na útok: keď vypuklo povstanie, väzni už boli tajne vyzbrojení a mohli sa pridať k partizánom), lebo predsa len bol rozdiel medzi Novákmi, kde ľudí na smrť chystali a Osvienči-

mom, kde bola naprogramovaná. Nováky boli iba medzistupňom vo vzorci, ktorý Špitzer definoval takto: evidencia, arizácia, označenie, koncentrácia, deportácia a likvidácia. Do akej jednoduchej formuly sa dal vtesnať osud desaťtisícov ľudí, ktorí mali najrozličnejšie individuálne vlastnosti, povahy, sklony, záujmy, talenty, zamestnania, životné plány, túžby a sny!

Špitzer si pozorne všimá celé dianie a zachytili ho v knihe priam kronikársky, i s povahopismi aktérov a obetí. V takomto prostredí však zákonite padali nielen otázky typu čo bude s nami ďalej, ale aj prečo sa to vlastne deje, aké má korene antisemitizmu, čo je to vôbec židovstvo, čím sa až tak líši od „bežného“ náboženstva, čím sa líši žid od kresťana. Nováky síce neboli diskusným klubom, ale pracovným táborom a predsa sa tu veľká časť podobných debát odohrala - dokazuje to úvahová, reflexívna časť Špitzerovej knihy. Kládie otázky i sám sebe, lenže nie filozofické, transcendentálne a ontologické, aké si kládie každý rozmyšľavý človek - jeho v danom čase a vymedzenom priestore musel zaujímať elementárny problém: prečo sa práve so židmi zaobchádza ako s dobytkom alebo burinou, prečo sa narodil práve on práve na Slovensku a nie inde...

Špitzer sa dostal do Novákov ako dvadsaťtri-ročný, svoje spomienky začal písať ako päťdesiatročný a vydal ich ako sedemdesiatpäťročný (1994). Tieto údaje pokladám za dôležité, pretože k jeho výpovedi pridávajú nepriamo čosi mimoriadne príznačné. Keby bol písomne zaznamenal a knižne vydal svoju novácku skúsenosť hneď po vojne, obsahovala by nepochybne viac autentických detailov, ale aj menej inej skúsenosti, ktorá sa získava pokračujúcim životom, poznávaním ďalších životov, štúdiom, vzdelávaním, rozhľadom a nadhľadom. Tá časová pauza nedala síce nevy-svetliteľnému a nepochopiteľnému zmysel, ale aspoň uviedla zdanlivé náhody do istého systému, ktorý sa nazýva pretrvávajúci antisemitizmus. Stačilo pohnúť kdesi v Moskve alebo aj tu čo len malíčkomo a vzápätí sa zopakovalo to, v čo by po tých holokaustových masakrách nebol nikto veril. Aj to je azda jeden z dôvodov, prečo s uverejnením knihy tak mešká: nechcel byť totiž žid ani za socializmu, pre ktorý vo vojne riskoval život. Privčas zistil, že byť židom je vždy prinajmenšom nepríjemné, ak nie nebezpečné (Sám to cítil: „Správu som mal podať už dávno... Aj ja som podľahol zábránam a predsudkom.“). Možno nepísal o tomto úseku svojho života ani preto, že

rana sa musí naprv zaceliť, aby sme ju ukázali na verejnosti a že fenomén prenasledovania židov musel v sebe najprv spracovať, aby o ňom vypovedal už bez zachvenia v hlase. A možno v tom zohrali úlohu aj jeho neľahké osobné dilemy, pred ktoré bol postavený po roku 1945 a najmä 1948, keď bol medzi víťazmi, no takisto mohol byť medzi nevinne obvinenými len za to, za čo sa ocitol v Novákoch roku 1942.

Kniha Nechcel som byť žid je bez ohľadu na toto všetko poučným príkladom, kam vedie dôsledný antisemitizmus, keď sa mu uvoľnia ruky. Dnes ich má na Slovensku, dúfam, pevne zviazané, ale už ich vidieť.

6

IVAN KAMENEC

O KOLOBEHU TMY A SVITANIA V (NAŠICH) DEJINÁCH

Romboid, 32/1, 1997

Historická esejistika je v modernej slovenskej spisbe dosť vzácnym javom. Navyše, jej autori nie sú ani tak historici, ako skôr literáti. Nádejne ju rozbehol v šesťdesiatych rokoch V. Mináč, ktorý však o tridsať rokov neskôr v prílišnej snahe o originalitu beznádejne zapadol do slovnej ekvilibristiky, resp. politicky účelovej publicistiky. Po roku 1989 na toto pole razantne vstúpil Juraj Špitzer. Okrem príležitostných článkov sa prezentoval knihou Nechcel som byť žid, ktorá zo žánrového hľadiska má síce v prvom rade memoárový charakter, no zároveň sú v nej prvky filozofie dejín či pokusy o odbornú historickú rekonštrukciu opisovaných udalostí.

Akýmsi voľným pokračovaním, no zároveň, žiaľ, aj nechceným literárnym závetom Špitzerovej tvorby je kniha Svitá, až keď je celkom tma. Myšlienково bola konštruovaná a „prežitá“ v dvadsaťročí autorovho núteného mlčania a napísaná zväčša v posledných rokoch jeho života. Je v nej skoncentrovaná múdrosť a s ňou nevyhnutne spojená skepsa invenčného autora, citlivého pozorovateľa verejného a politického života na Slovensku i v Európe s jeho odvrátenými i svetlými stránkami. Oproti predposlednej knihe je táto práca „žánrovo“ čistejšia. Obsahuje jednak historicko-faktografické pasáže, jednak a najmä histo-

ricko-filozofické úvahy, eseje, ktoré tvoria jej jadro a znamenajú asi jej najväčší poznávací prínos.

Kniha pozostáva zo siedmich esejí, ktoré majú z obsahového i formálneho hľadiska charakter filozofie dejín. Tematicky ich vnútorne spája problematika židovských dejín všeobecne a osobitne osudov židov na Slovensku, s prednostným prihliadnutím na otázky tunajšieho holokaustu. Zvolená tematika je determinovaná nielen subjektívnou situáciou autora, ktorého sa holokaust, hľadanie židovskej či slovenskej identity a všetkého, čo s tým súviselo, osobne (niekedy veľmi bolestne) dotýkalo, ale aj faktom, že práve tento problém poskytuje neobyčajne široký priestor, priam nevyčerpatelnú materiú na širšie úvahy. A práve v tom je Špitzerova najväčšia prednosť. Pracuje s historickými faktmi archívneho charakteru, s dobovou tlačou i s odbornou literatúrou - cituje ich v poznámkovom aparáte a uvádza v prílohách. Všetky spomínané pramene mu slúžia ako prostriedok k syntetizujúcim otázkam, zovšeobecneniam i hypotézam. Neuspokojil sa totiž so známou rankeovskou zásadou moderného pozitivistického dejepisectva („ako to vlastne bolo?“ - v dejinách), ale otázku modifikuje, dopĺňa na princíp „prečo to tak vlastne bolo“?

Problém holokaustu na Slovensku i v Európe je v historickej, no aj filozofickej, sociologickej a politologickej literatúre rekonštruovaný na pomerne solídnej odbornej úrovni. Špitzer v rámci literárnej produkcie na Slovensku posúva túto tému o niečo ďalej. Načína, niekedy doslovne rozjatrúje citlivé problémy, ktoré sú doteraz u nás málo alebo iba schematicky reflektované. Vyhýba sa však emóciám, ktoré sú pre autora takejto témy veľmi lákavé, a dáva prednosť racionálnym úvahám.

Pokúša sa zaradiť dejiny židovského etnika do dejín Slovenska, všíma si zložitú problematiku asimilácie židovských občanov a jej dôsledky, skúma korene, prejavy i dôsledky náboženského, nacionálneho i hospodársko-sociálneho antisemitizmu. Bez moralizátorských ambícií sa zamýšľa nad zodpovednosťou politika i občana v ich konfrontácii s prebiehajúcimi politickými a spoločenskými udalosťami, nad ich schopnosťou a vôľou odporovať zlu a chápať ho. J. Špitzer totiž nepovažuje holokaust iba za špecifickú židovskú otázku, ale za širší celospoločenský, celoeurópsky problém, s ktorým sa štátne či národné kolektívy i jednotlivci dodnes bolestne vyrovnávajú. Autor pritom neobviňuje, neobhaja, nesúdi, „iba“ stavia znepokojujúce otázky napríklad o nátlaku

a ochote, o nátlaku a odpore, o hrdinstve, o vôli demytologizácie vlastných dejín, o schopnosti ich kritickej sebareflexie. V prvom rade kladie otázku, no nevyhýba sa ani odpovediam na mnohé z nich. Jeho odpovede sú zdravo skeptické, prevažuje v nich „smútok z dejín“ a privádzajú ho k záveru „žiť sám so sebou a s filozofiou“.

Špitzerove eseje však ďaleko presahujú tému židovskej otázky a holokaustu. Autor tieto fenomény konfrontuje s dvoma totalitami, ktoré v dvadsiatom storočí prispeli v strednej Európe, a teda aj na Slovensku k likvidácii židovského obyvateľstva. Prvá (fašistická) totalita ho likvidovala fyzicky, druhá (komunistická) duchovne. Varujúci je jeho záver, že prívrženci či iba pasívni svedkovia likvidácie vybranej skupiny občanov chliacnechtiac iba urýchlňovali, resp. približovali aj svoju vlastnú likvidáciu. Ďalšou, nečakane podnetnou stránkou Špitzerových textov je, že sú neuveriteľne aktuálnym príspevkom do súčasných (nie vždy kvalifikovaných) diskusií a polemík o interpretácii moderných slovenských dejín, osobitne o reflektovaní obdobia vojnového slovenského štátu z rokov 1939-45. Jeho triezvy úsudok, racionalizmus, no aj skepsa a irónia budú nám v tomto smere osobitne chýbať. Pocíti to najmä historiografia, ktorá z hľadiska svojej funkcie a „remeselných prostriedkov“ má napríklad oproti literárnej esejistike menšie možnosti i schopnosti ovplyvňovať spoločnosť a jej vedomie. Na druhej strane však Špitzer upozorňuje, že časté volanie (najmä zo strany politikov a rôznych „ideológov“) po zodpovednosti historikov za výklad minulosti, neznamená ešte úctu k historickej vede a k jej výsledkom, ale skôr „neochotu a nedostatok oboznámiť sa s tým, čo sa doteraz napísalo“. Na druhej strane s troškou rezignácie konštatuje, že je ťažké a niekedy márne bojovať proti historickým legendám, „proti iracionalizmu, polopravdám a klebetám, lebo tie majú charakter paranoického systému, sú akoby splodiny stihomamu, komplexu byť prenasledovaný alebo prenasledovať“. Paranoja však vedie spravidla aj k dodatočným ospravedlňeniam vlastnej ľahostajnosti, kapitulantstva a zbabelosti, k heroizovaniu vlastných morálnych prehier.

Autorova skepsa však neznamená jeho fatálny pesimizmus, ale aj nádej, ktorá je skrytá v samom nadpise knihy a v jednej jej kľúčovej myšlienke: „Smútok z dejín nemusí znamenať kapituláciu do pasivity neodporujúcej zlu, môže byť trvalejším impulzom ako chvíľkové vzplanutia.“ •

